

काव्यका भेद र उपभेदहरूको समीक्षात्मक अध्ययन

पुष्पलाल न्यौपाने *
विद्यावारिधि

सार

साहित्य समाजको ऐना हो । जुनसुकै साहित्यले पनि तत्कालीन समयको समाजको चित्रण गरेका हुन्छन् । काव्य वा साहित्यका विभिन्न नियम, उपनियम, भेद र भेदहरू पनि समय र परिस्थिति फेरिदै जान्छन् । संस्कृत संसारकै प्राचीन एवं भाषिक साहित्यिक दृष्टिले निकै समृद्ध भाषा भएकाले यसमा काव्य वा साहित्यका विषयमा सूक्ष्म अध्ययनहरू भएका छन् । अनेकौं रीति र पद्धतिहरू विकसित भएका पाइन्छन् । छन्द, अलङ्कार गुण, रस, रीति आदि अनेकौं साहित्यिक तत्त्वहरूको सूक्ष्म प्रस्तुति र विश्लेषण संस्कृतका साहित्यशास्त्रहरूमा पाइन्छ । आधुनिक साहित्यमा भिन्न अर्थ बुझाए पनि संस्कृत साहित्यका सन्दर्भमा काव्य र साहित्य शब्द पर्यायवाची रहेका पाइन्छन् । काव्यका श्रव्य र दृश्य दुई भेद पाइन्छन् । दृश्यकाव्य मानिएका नाटकका अनेकौं भेद र उपभेदहरू रहेका छन् भने श्रव्यकाव्य मानिएका कथा, कविता, निबन्ध आदिका पनि अनेकौं भेद र उपभेद रहेका पाइन्छन् । आधुनिक कालमा विभिन्न भाषा साहित्यमा अस्तित्वमा रहेका धेरै भेद र उपभेदहरू संस्कृत साहित्यमा परिभाषित गरिएका एवं प्रचलित रहेका पाइन्छन् । कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य, कथा, निबन्ध, नाटक, एकाङ्की आदि अनेकौं विधा र तिनका भेद तथा उपभेदहरूलाई यहाँ चर्चा गर्दै चिनाउने प्रयत्न गरिएको छ । साहित्यका यिनै भेद र उपभेदहरूको परिचयात्मक प्रस्तुति नै यस लेखको मुख्य उपलब्धि रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : काव्य, रसात्मक, श्रव्यकाव्य, दृश्यकाव्य, उपरूपक, अभिनेय ।

१. काव्यको परिचय

अहिले साहित्य भनिने विषयवस्तुलाई बुझाउन संस्कृत वाङ्मयमा काव्य शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । कविको रचनालाई काव्य भनिन्छ । कवि शब्दमा भाव वा कर्म अर्थमा य (ष्यञ्) प्रत्यय जोडिएर काव्य शब्द व्युत्पन्न भएको हो । यसको व्युत्पत्तिगत अर्थ कविको भाव वा रचना हुन्छ । कविको रचनालाई कविता भनिने भएकाले कवितालाई मात्र काव्य शब्दले बुझाएको हुनुपर्नेमा यसले सबै साहित्यिक विधालाई बुझएको देखिन्छ । अझ संस्कृत वाङ्मयमा काव्य शब्द साहित्यको पर्यायवाचीका रूपमा प्रयुक्त देखिन्छ । 'वाक्यं रसात्मकम् काव्यम्'^२ भनेर काव्य शब्दकालाई परिभाषित गरेका विश्वनाथले समग्र साहित्यकै पर्यायका रूपमा काव्य शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

* उपप्राध्यापक, ने. सं. वि. पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।

२ विश्वनाथ, साहित्यदर्पण पृ २२३ ।

रसात्मक वाक्य भएको रचना नै काव्य हो भनेर साहित्यदर्पणकार विश्वनाथले काव्यलाई स्पष्ट रूपमा नै परिभाषित गरेका छन् ।

आधुनिक नेपाली हिन्दी आदि साहित्यमा भने कवितात्मक रचनालाई काव्य र अन्य कथा, निबन्ध, उपन्यास आदिसहितको समग्र सिर्जनालाई साहित्य शब्दले जनाउने गरेको पाइन्छ । यिनमा काव्य भन्नाले कविको काव्यात्मक रचना मात्र भन्ने केही सङ्कुचित र फरक अर्थ बुझिए पनि पूर्वीय साहित्यको मूल प्रवाह संस्कृत वाङ्मयमा काव्य शब्दले नै समग्र साहित्यलाई बुझाएको पाइन्छ । यसरी काव्य शब्द विशिष्ट र महत्त्वपूर्ण अर्थबोधक शब्दका रूपमा सधैं प्रयुक्त भएको पाइन्छ ।

रसात्मक वाक्य नै काव्य हो भन्ने विश्वनाथको भनाइबाट रस के हो ? भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न हुन्छ । साहित्यमा नौवटा रसहरूको चर्चा परिचर्चा प्रशस्त भएको पाइन्छ । सर्वप्रथम आचार्य भरतमुनिने काव्यमा रसको चर्चा गरेका छन् । साहित्यमा हुने नौवटा रसहरू हुन् : शृङ्गार हास्य करुण, वीर, रौद्र भयानक विभत्स अद्भुत र शान्त^३ । यिनै नवरसले युक्त रचना नै काव्य हुन् भन्ने विश्वनाथको विचार पाइन्छ ।

२. समस्याकथन

काव्यका अनेकौं स्वरूपका विषयमा साहित्यकारहरूलाई समेत पर्याप्त जानकारी भएको पाइँदैन । कतिपय अवस्थामा विधागत परिचयात्मक ज्ञानको अभाव पनि देखिन्छ । साहित्यका यिनै भेद र उपभेदका विषयमा देखिएका अन्यौल नै यस आलेखका मुख्य समस्या हुन् । यहाँ उठाएका समस्यालाई बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ :

क. दृश्यकाव्यका के कति र कस्ता भेद तथा उपभेदहरू रहेका छन् ?

ख. श्रव्यकाव्यका के कति र कस्ता भेद तथा उपभेदहरू रहेका छन् ?

३. उद्देश्य निर्धारण

काव्यका भेद र उपभेदहरू के कति र कस्ता रहेका छन् ? तिनलाई पहिल्याउनु नै यस आलेखको प्रमुख उद्देश्य हो । समस्याकथनमा उल्लेख गरिएका समस्याको प्राज्ञिक समाधान नै यसको उद्देश्य भएकाले तिनलाई यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ :

क. दृश्यकाव्यका भेद तथा उपभेदहरूको निरूपण गर्नु,

ख. श्रव्यकाव्यका भेद तथा उपभेदहरूको निरूपण गर्नु ।

४. अध्ययन विधि र सीमा

प्रस्तुत आलेख मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययनमा आधारित रहेको छ । यसमा पुस्तकालयमा प्राप्त शास्त्रीय विषयका ग्रन्थहरूको अध्ययन गरी तिनमा उल्लेख भएका काव्यका भेद र उपभेदको परिचय र परिभाषा अध्ययन एवं विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनबाट प्राप्त समग्रीलाई विश्लेषणात्मक

३ शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

विभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः । विश्वनाथ, साहित्यदर्पण पृ २३६ ।

र वर्णनात्मक विधिद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ । साहित्यको परिचय र यसका श्रव्य र दृश्य भेद तथा तिनका उपभेदहरूको मात्र परिचयात्मक प्रस्तुति नै यस लेखको सीमा रहेको छ ।

५. काव्यका भेद

काव्यका दुई भेद बताइएका छन् श्रव्य काव्य र दृश्य काव्य । सुनेर आस्वादन वा ग्रहण गरिने काव्य श्रव्य काव्य हुन् भने हेरेर ग्रहण गरिने काव्य दृश्य काव्य हुन् । रघुवंश, कादम्बरी, शिशुपालवध यी महाकाव्य र काव्य श्रव्य काव्य हुन् । नाटक, रूपक, एकाङ्की आदि दृश्यकाव्य हुन् । दृश्यकाव्यको आस्वादन अभिनयका माध्यबाट गरिन्छ । अभिज्ञानशाकुन्तलम्, प्रतिमानाटकम्, स्वप्नवासवदत्तम् आदि नाटकहरू दृश्य काव्य हुन् । नाटकलाई नै रूपक पनि भनिन्छ । यसरी काव्यका श्रव्य र दृश्य यी दुई भेदको चर्चा संस्कृत साहित्यमा पाइन्छ । गद्य र पद्य दुवै मिसिएको काव्यरचनालाई चम्पूकाव्य भनिन्छ। चम्पू सहित काव्यका मुख्य तीन भेद रहेका देखिन्छन् ।

५.१ दृश्यकाव्यका भेदहरू

देखेर हेरेर आस्वादन गरिने काव्यात्मक रचना दृश्यकाव्य हुन् । दृश्यकाव्यमा अभिनयको प्रधानता रहन्छ । दर्शकहरूले मञ्चा पात्रहरूले गरेका अभिनय हेरेर नै काव्य आस्वादन गर्ने भएकाले यिनलाई दृश्य काव्य भनिएको पाइन्छ । सबै नाट्य साहित्य दृश्यकाव्य हुन् । दृश्य काव्यका पनि रूपक उपरूपक आदि भेद र उपभेद रहेका छन् ।

५.१.१ रूपक (नाटक)

नाटक दृश्यकाव्य हो । संस्कृत साहित्यमा नाट्यसाहित्यको सुदीर्घ र समृद्ध परम्परा पाइन्छ । नाटकलाई रूपक भनिन्छ । दृश्यकाव्य अन्तर्गतको रूपकका दशवटा भेदहरू रहेका छन् । ती हुन् : नाटक, प्रकरण, भाण, व्यायोग, समवकार, डिम, ईहामृग, अङ्क, वीथी एवं प्रहसन^४ । रूपकका यी सबै भेदहरू नाट्यकाव्य हुन् ।

५.१.२ उपरूपक

रूपकतुल्य नाट्यकृतिलाई उपरूपक भनिन्छ । उपरूपकहरू पनि रूपक भैं धेरै प्रकारका हुन्छन् । उपरूपकहरू सबै रूपकजस्तै अभिनयपरक नाट्यरचना हुन् । उपरूपकका आठार भेद बताइएका छन् । उपरूपकको भेद विभाजन नाट्याचार्यहरूले यसरी गरेको पाइन्छ :

नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् । प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ।

संलापकं श्रीगदितं शिल्पकं च विलासिका । दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भणिकेति च ।

अष्टादश प्राहुरूपरूपकाणि मनीषिणः । विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्मनाटकवन्मतम् ॥ (विश्वनाथ, साहित्यदर्पण पृ.३९९)

उपरूपकका आठारवटा भेदहरू रहेका छन् । ती यस प्रकार छन् : नाटिका, त्रोटक, गोष्ठी, सट्टक, नाट्यरासक, प्रस्थान, उल्लाप्य, काव्य, प्रेङ्खण, रासक, संलापक, श्रीगदित, शिल्पक,

४ नाटकमथप्रकरणं भायाव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ विश्वनाथ, साहित्यदर्पण पृ.३८८ ।

विलासिका, दुर्मल्लिका, प्रकरणी, हल्लीश र भाणिका । यसी नाटक वा रूपक भै उपरूपकहरू पनि धेरै प्रकारका रहेका पाइन्छन् ।

५.१.३ नाटकका लक्षण

नाटकको कथावस्तु इतिहास वा पुराणहरूमा आधारित प्रसिद्ध कथावस्तु हुनुपर्दछ । त्यो कथावस्तु पाँचसन्धिले युक्त हुनुपर्दछ । नाटकमा विलास, समृद्धि, अनेक किसिमका गुणले युक्त भएका चरित्रहरू, सुःख र दुःखको उत्पत्ति विकास र तिनको विनाश, शृङ्गार वीर करुण, हास्य आदि नवरसको निरन्तर प्रस्तुति पाँचदेखि दश अङ्कसम्मको संरचनात्मक आयाम भएको रचना नाटक हो । नाटकको नायक प्रख्यात कुलमा उत्पन्न, धीर र उदात्त चरित्रभएको दिव्यगुणले सम्पन्न हुनुपर्दछ । नाटकमा एउटै शृङ्गार वा वीर रसमध्ये एउटा मात्र अङ्गी रस हुन्छ भने अरू रसहरू अङ्ग रसका रूपमा नाटकमा आउनसक्छन् । नाटकमा मुख्य कार्यव्यापार सम्पन्न गर्न चार वा पाँच पात्रहरू मात्र हुनु उपयुक्त मानिन्छ । नाटकको कथावस्तु गाईको पुच्छर भै सानो विषयबाट सुरु भएर विषय विस्तार हुँदै गएर पछि निष्कर्ष समेटेर समापन भएको हुनु उपयुक्त मानिएको छ, ^५। यसरी संस्कृत साहित्यका मूर्धन्य मनीषीहरूले नाटकका लक्षण र भेदहरूका विषयमा प्रसस्त चर्चा परिचर्चा र विश्लेषण गरेका छन् नाटकमा रसको सन्दर्भ र रसास्वादनको विषय पनि निकै सूक्ष्म रूपमा विश्लेषण गरिएको पाइन्छ ।

६ श्रव्यकाव्यका लक्षण र भेदहरू

जुन काव्य रचना सुन्नका लागि वा पढनका लागि मात्र योग्य छ, त्यस्तो काव्य नै श्रव्यकाव्य हो । सुनेर वा पढेर मात्र आस्वादन गरिने कविता, गीत, कथा, उपन्यास श्रव्यकाव्य हुन् ^६ । श्रव्यकाव्य गद्यमय र पद्यमय र गद्य पद्य मिश्रित चम्पूकाव्य गरी तीन प्रकारका हुन्छन् ।

६.१ पद्यमय काव्य

लयबद्ध रचना पद्यकाव्य हुन् । यस्ता काव्यमा गेय (गाउन मिल्ने) लयबद्ध भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यस्ता प्रयोग आएका छन्दहरू वार्णिक, मात्रिक र वर्णमात्रिक हुन सक्छन् । जुनसुकै छन्दका भए पनि लयमा गाउन मिल्ने भाषा भएका काव्य रचना पद्यकाव्य हुन् । यिनैलाई पद्यमय काव्य भनिन्छ । कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्य यस्तै पद्यमय रचना हुन् । यिनीहरू छन्दमा आबद्ध गरिएको भाषामा रचिएका हुन्छन् । यिनको भाषा लयात्मक हुन्छ । साङ्गीतिक प्रवाहमय भाषाशैली हुनु नै पद्यमय काव्यको विशेषता हो ।

५ नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् । विासाद्यादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः ।

सुखदुःखसमुखद्भूतिः नानारसनिरन्तरम् । पञ्चाधिकाः दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ।

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् . । पूर्ववत् साहित्यदर्पण पृ. ३८९ ।

६ श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् गद्यपद्यमयं तथा । साहित्यदर्पण पृ. ५८७ ।

६.२ पद्यमयका काव्यका भेदहरू

पद्यमयकाव्यका मुख्यतया मुक्तक, खण्डकाव्य र महाकाव्य गरी तीन भेद बताइएका छन् ।

६.२.१ मुक्तक वा फुटकर कविता

निश्चित विचार वा विषयमा केन्द्रित भएर लेखिएका पद्यमय भाषा प्रयोग गरिएको छोट्टा रचना नै मुक्तक हुन्^७ । यी ससाना टुक्रामा रहने हुनाले नै यिनलाई फुटकर कविता भनिन्छ ।

६.२.२ खण्डकाव्य

काव्यको कुनै एक अंश वा भाग अनुसारको पद्यात्मक रचना खण्डकाव्य हो । महाकाव्यमा समग्र जीवनका बृहत्तर चित्रण गरिएको हुन्छ । खण्डकाव्यका समग्र जीवनको नभएर जीवनका कुनै एक पक्षको वा कुनै एक खण्ड वा घटनाको मात्र चित्रण गरिएको हुन्छ^८ । कविता वा फुटकर रचना मुक्तक आदिमा पद्यमय भाषामा निश्चित विचार घटना वा भावलाई व्यक्त गरिएको हुन्छ । त्यहाँ जीवनका घटनात्मक पक्षको प्रस्तुति पाइँदैन तर खण्डकाव्यमा घटनात्मक अख्यानात्मक विषयको सूक्ष्म वा स्थूल प्रस्तुति रहेको पाइन्छ । कुनै विषय वा जीवनका विशेष खण्डको मात्र चिण वा वर्णन गरिने भएकाले नै यसलाई खण्डकाव्य भनिएको पाइन्छ । काव्यमा

६.२.३ महाकाव्य

पद्यलयमा सर्ग सर्गमा आबद्ध भएको समग्र जीवनका बृहत्तर पक्षको चित्रण गरिएका काव्यात्मक रचनालाई महाकाव्य भनिन्छ । महाकाव्य पद्यमय काव्य हो । महाकाव्यमा धेरै गुणहरू हुन आवश्यक मानिएको छ । लामा कविता लेख्नेमा आख्यान वा कथालाई पद्यात्मक रूप प्रदान गर्दैमा त्यो महाकाव्य हुनु सक्तैन । संस्कृत साहित्यका विभिन्न विद्वान् मनीषीहरूले महाकाव्यका लक्षणका विषयमा निकै स्पष्ट र व्यवस्थित नियमहरू प्रतिपादन गरेका छन् । साहित्यदर्पणमा विश्वनाथले महाकाव्यको कथानक, नायक, रस, छन्द, वर्णनीय विषय आदिलाई खुलाएर महाकाव्यको लक्षण उल्लेख गरेका छन् ।

आचार्य विश्वनाथका अनुसार सर्गबद्ध रचना नै महाकाव्य हो । महाकाव्यको नायक धीरोदात्त गुणले युक्त देवता वा उच्च वंशमा जन्मिएको क्षत्रिय हुन आवश्यक छ । महाकाव्यमा एउटै राजा वा धेरै एउटै वंशमा उत्पन्न भएका राजाहरू नायक हुन सक्छन् (जस्तै : रघुवंश) । महाकाव्यमा शृङ्गार, वीर र शान्त रसमध्ये कुनै एक रस प्रधान हुन्छ भने अन्य रस सहयोगी रसका रूपमा आएका हुन्छन् । महाकाव्यको कथानक पनि लोकप्रसिद्ध, वा इतिहास पुराणहरूमा प्रसिद्ध र कुनै सज्जनको चरित्रमा आधारित हुनुपर्दछ । धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चार तत्त्वलाई पुरुषार्थ चतुष्टय भनिन्छ । महाकाव्य यी चार पुरुषार्थमध्ये कुनै एकलाई फलको रूपमा प्राप्त गर्ने कामना गरिएको हुन्छ । महाकाव्यमा

७ छन्दोबद्धपदं पद्यं तेन मुक्तेन मुक्तकम् । पूर्ववत् साहित्यदर्पण पृ. ५८८ ।

८ खण्डकाव्यं भवेत् काव्यं सैकदेशानुसारी च । पूर्ववत् पृ. ५९५ ।

प्रसङ्गानुसार प्राप्त स्थानमा सज्जनको प्रशंसा र दुर्जनको निन्दा गरिएको हुन्छ । महाकाव्यमा प्रत्येक सर्गभरिमा एउटै छन्द प्रयोग गरिएको हुनुपर्छ भने सर्गान्तमा अर्को सर्गको कथावस्तुको सूचना दिनुपर्ने र छन्द परिवर्तन पनि गर्न सकिने कुरा बताइएको छ । आवश्यक भएमा सर्गका बीचमा नै पनि विषय अनुसार छन्द परिवर्तन गर्न सकिन्छ । महाकाव्यका सर्गहरू धेरै छोटो र धेरै लामा पनि हुनुहुँदैन । ठिक्कका आठभन्द धेरै सर्गहरू हुन आवश्यक मानिएको छ । सन्ध्या, सूर्योदय, चन्द्रमा, रात, शिकार, प्रदोषकाल, अन्धकार, युद्ध, प्रातःकाल, समुद्र, हिमालय, मध्याह्न, पर्वत, ऋतु, वन, नगर, ग्राम, मुनि, स्वर्ग, नरक, यज्ञ, मन्त्र, पुत्र, अभ्युदय आदिको सम्भोग शृङ्गार, विप्रललम्भ शृङ्गारको वर्णन यथासम्भव गरिएको हुनुपर्दछ । महाकाव्यको नाम नायक चरित्रका नामबाट, खलनायक चरित्र र मुख्य कथानकका आधारमा राख्न सकिन्छ ^९ । यसरी लक्षणहरूको सूक्ष्म उल्लेखका साथ महाकाव्यको संगठनात्मक स्वरूपलाई सुगठित गरिएको पाइन्छ ।

६.२.४ कोष काव्य

परस्पर निरपेक्ष पद्यहरूको समूह भएको काव्यात्मक पद्यरचनालाई कोष काव्य भनिन्छ । संस्कृतको मुक्तावली यस्तो काव्य मानिन्छ ।

६.३ गद्यमय काव्य

छन्दमा नबाँधिएको भाषा भएका रचना गद्यमय काव्य हुन् । यिनैलाई गद्य काव्य भनिन्छ । कुनै पनि किसिमका छन्दको गुम्फनबाट मुक्त पदहरूको व्यवस्थित प्रयोग भएका काव्य गद्यकाव्य हुन् ^{१०} ।

६.३.१ गद्यकाव्यका भेदहरू

गद्यकाव्यका निम्न चरभेद बताइएका छन् । मुक्तक, वृत्तगन्धि, उत्कलिका, र चूर्णक गरी गद्यकाव्यका मुख्य चारभेदको उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

६.३.१.१ मुक्तक

मुक्तक गद्यमा समासरहित छोटो छोटो पदहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ । र ठाउँ ठाउँमा पद्यात्मक अंशहरू पनि मिसिएका हुन्छन् ।

६.३.१.२ वृत्तगन्धि

पद्यात्मक अंश विल्कुलै नमिसिएको छोटो छोटो आकर्षक पदहरूको प्रयोग भएको गद्यकाव्यलाई वृत्तगन्धि भनिन्छ ।

६.३.१.३ उत्कलिका

लामा लामा समास भएका पदहरूको प्रयोग धेरै भएका गद्य रचनालाई उत्कलिका भनिन्छ ।

९ सर्गबद्धो महाकाव्यं तत्रैक नायको सुरः । सदवंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्त गुणान्वितः ।

एक वंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा । शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ।

अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः । इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यदा सज्जनाश्रयम्.. । साहित्यदर्पण पृ.५९० ।

१० वृत्तगन्धोज्झितं गद्यम् । छन्दोगुम्फनरहितम् पदकदम्बकम् गद्यम् । साहित्यदर्पण पृ. ५९६ ।

६.३.१.४ चूर्णक

कतै लामा लामा समास भएका तथा कतै थारै मात्र समास भएका पद पदावली मिसिएको गद्य रचनालाई चूर्णक भनिन्छ ।

६.४ चम्पूकाव्य

गद्य र पद्य दुवै किसिमको भाषा प्रयोग भएका काव्यरचनालाई चम्पूकाव्य भनिन्छ । आचार्य विश्वनाथले 'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ' भनेर गद्य र पद्य दुवै किसिमको भाषा मिश्रित रूपमा प्रयोग गरिएको काव्यलाई चम्पूकाव्य भने परिभाषित गरेको देखिन्छ ।

७ काव्यमा प्रयुक्त शब्दार्थको स्वरूप र सम्बन्ध

शब्दको अर्थ बुझाउन सक्ने सामर्थ्यलाई शब्दशक्ति भनिन्छ । काइमा अभिधा, लक्षण र व्यञ्जना गरी तीन किसिमका शब्दशक्तिहरू हुन्छन् । काव्यमा प्रयुक्त शब्दले तीन किसिमका अर्थलाई अभिव्यक्त गर्दछन् । शब्दले सोभै बुझाउने वा प्रत्यक्ष वस्तु वा भावका रूपमा बुझाउने अर्थलाई अभिधा अर्थ भनिन्छ । यही अभिधात्मक अर्थलाई वाच्यार्थ पनि भनिन्छ । तिनै शब्दले मुख्य वस्तु वा भाव रूप अर्थलाई नबुझाएर कुनै लक्षित अन्य अर्थलाई पनि बुझाएका हुन्छन् । शब्दहरूको यस्तो किसिमको अर्थलाई लक्ष्यार्थ वा लक्षणा अर्थ भनिन्छ । यस्तो अभिधा र लक्षणा शक्तिबाट व्यक्त हुने शब्दको अभिधार्थ र लक्षार्थको बोध काव्यमा बाहेक अन्यत्र पनि पाउन सकिन्छ । काव्यमा शब्दका यी दुई वाचक र लक्षक अर्थबाहेक व्यञ्जक अर्थको पनि प्रयोग गरिएको हुन्छ । व्यञ्जना शक्तिबाट बुझिने यस्तो व्यञ्जक वा व्यङ्ग्यार्थको प्रयोग काव्यमा मात्र पाइन्छ । काव्यमा प्रयुक्त शब्दहरूले अभिधा लक्षणा र व्यञ्जना शक्तिमा आधारित भएर अभिधार्थ, लक्षणार्थ र व्यञ्जनार्थ बुझाएका हुन्छन् । काव्यमा एउटै शब्दले बुझाउने वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थ भिन्ना भिन्नै हुने गर्दछन् ।

८ निष्कर्ष

आधुनिक नेपाली र हिन्दी साहित्यमा कवितात्मक रचनालाई मात्र काव्य भनिन्छ भने उपन्यास आदिसहितको समग्र सिर्जनालाई साहित्य शब्दले जनाउने गरेको पाइन्छ । पूर्वीय साहित्यको मूल प्रवाह संस्कृत वाङ्मयमा काव्य शब्दले समग्र साहित्यलाई बुझाएको पाइन्छ । यसरी काव्य शब्द सम्पूर्ण साहित्यको बोधकका रूपमा विशिष्ट र महत्वपूर्ण रहेको पाइन्छ । आचार्य विश्वनाथका विचारमा रसत्मक वाक्य नै काव्य हो । साहित्यमा शृङ्गार, हास्य, करुण, वीर, रौद्र, भयानक, विभत्स, अद्भुत र शान्त यी नौवटा रसहरू हुन्छन् ।

काव्यका श्रव्यकाव्य र दृश्यकाव्य दुई भेदहरू रहेका छन् । सुनेर वा पढेर ग्रहण गरिने कविता, खण्डकाव्य महाकाव्य, चम्पूकाव्य, कथा, उपन्यास आदि श्रव्यकाव्य हुन् । नाटक, रूपक, उपरूपक, एकाङ्की आदि दृश्यकाव्य हुन् । दृश्यकाव्यको आस्वादन अभिनयका माध्यबाट गरिन्छ । अभिज्ञानशाकुन्तलम्, प्रतिमानाटकम् स्वप्नवासवदत्तम् आदि नाटकहरू दृश्य काव्य हुन् । नाटकलाई नै रूपक पनि भनिन्छ । संस्कृत साहित्यमा नाट्यसाहित्यको सुदीर्घ र समृद्ध परम्परा पाइन्छ । दृश्यकाव्य

अन्तर्गतको रूपकका नाटक, प्रकरण, भाण, व्यायोग आदि दशवटा भेदहरू रहेका छन् । रूपकतुल्य नाट्यकृतिलाई उपरूपक भनिन्छ । उपरूपकहरू पनि धेरै प्रकारका हुन्छन् ।

नाटकको कथावस्तु इतिहास वा पुराणहरूमा आधारित प्रसिद्ध कथावस्तु हुनुपर्दछ । त्यो कथावस्तु पाँचसन्धिले युक्त हुनुपर्दछ । नाटकमा विलास, समृद्धि, अनेक किसिमका गुणले युक्त भएका चरित्रहरू, सुःख र दुःखको उत्पत्ति विकास र तिनको विनाश, शृङ्गार वीर करुण, हास्य आदि नवरसको निरन्तर प्रस्तुति पाँचदेखि दश अङ्कसम्मको संरचनात्मक आयाम भएको रचना नाटक हो । नाटकको नायक प्रख्यात कुलमा उत्पन्न, धीर र उदात्त चरित्र भएको दिव्यगुणले सम्पन्न हुनुपर्दछ । नाटकमा एउटै शृङ्गार वा वीर रसमध्ये एउटा मात्र अङ्गी रस हुन्छ भने अरू रसहरू अङ्ग रसका रूपमा आएका हुन्छन् ।

गद्यकाव्यका पनि चारभेद रहेका छन् । गद्यकाव्यको शब्दप्रयोग र शब्दसंरचनालाई आधार मानेर भेद छुट्याएको पाइन्छ । गद्य र पद्य दुवै किसिमको मिश्रित भाषा प्रयोग गरेर रचना गरिएका काव्यलाई चम्पू भनिन्छ । यसरी काव्यका विभिन्न किसिमका भेद र अनेकौं उपभेदहरू पाइन्छन् ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

आनन्दवर्धन, (सन् २००९), *ध्वन्यालोक*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

कान्तिचन्द्र, (वि.सं. २०५७), *काव्यदीपिका*, (सम्पा.वेणीमाधव ढकाल), काठमाडौं : प्रभालक्ष्मी राणा ।

गुप्त, अभिनव (सन् २००९), *ध्वन्यालोक*, (लोचन टीका), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

चैतन्य, कृष्ण (१९९१), *संस्कृत साहित्यका नवीन इतिहास*, चौखम्बा विद्या भवन ।

जगन्नाथ, (सन् १९५७), *रसगङ्गाधर*, (व्या.मनमोहन भ्वा), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

मम्मट, (सन् २०१३), *काव्यप्रकाश* (व्या. आचार्य विश्वेश्वर), वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।

मम्मट (२०३१), *काव्यप्रकाश*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत भवन ।

विश्वनाथ, (सन् २००५), *साहित्य दर्पण* (व्याख्याता शेषराज शर्मा), (ए.सं.), वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी ।

सुवेदी, सागरमणि (२०६७), *उद्घोष*, काव्यप्रयोजन सम्बन्धी पूर्वीय मत, पृ.३४-३८, साहित्य

अनुसन्धान परिषद्, नेपाल, धरान, सुनसरी ।

त्रिपाठी रामसागर (सन् १९९१), *संस्कृत साहित्यका इतिहास*, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।